
Dr Nenad GLUMBIĆ
Dr Vesna ŽUNIĆ-PAVLOVIĆ
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Beograd

Pregledni naučni rad PEDAGOGIJA LXIII, 2, 2008. UDK: 373.21
--

VRŠNJAČKO NASILJE U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA

Rezime: *Vršnjačko nasilje karakteriše ponavljano ispoljavanje negativnih akcija prema vršnjacima uz očiglednu pojavu disbalansa u moći među njegovim učesnicima. Već kod dece predškolskog uzrasta mogu se zapaziti tradicionalne socijalne uloge kao što su: izvršilac nasilja, žrtva, agresivna žrtva i posmatrač. Postoje određene individualne karakteristike koje predisponiraju dete za ulogu žrtve ili pak za ulogu nasilnika. Međutim, značajnu ulogu u vršnjačkom nasilju ima cela vaspitna grupa, budući da i reakcije dece koja neposredno ne učestvuju u činu nasilja, značajno utiču na dinamiku socijalnih interakcija. S obzirom na to da vršnjačko nasilje može imati dugotrajne negativne efekte na psihosocijalni razvoj, kako žrtve tako i počinioca bulinga, potrebno je realizovati programe prevencije vršnjačkog nasilja još kod dece predškolskog uzrasta.*

Ključne reči: *vršnjačko nasilje, predškolske ustanove, buling.*

Složena problematika vršnjačkog nasilja predmet je mnogih istraživačkih projekata u različitim zemljama i kulturama. Već više od tri decenije intenzivno se proučavaju prevalencija, pojavnici oblici, uzroci i posledice vršnjačkog nasilja. U najvećem broju slučajeva ispituju se deca mlađeg školskog uzrasta i adolescenti. Gotovo zanemarljivo mali broj istraživanja ovog tipa usmeren je na decu predškolskog uzrasta.

Proučavanje vršnjačkog nasilja podrazumeva poznavanje osnovnih zakonitosti socijalnog i emocionalnog razvoja. Malobrojne studije o agresivnom ponašanju dece predškolskog uzrasta sugerišu da je teško napraviti jasnu razliku između normativnih razvojnih procesa i malignih oblika nasilnog ponašanja. Između 24. i 36. meseca života dolazi do diferencijacije emocija i emocionalne regulacije. U tom periodu frekvencija fizičke agresije raste i dostiže vrhunac oko druge godine života. Visok nivo agresije zadržava se do šeste godine, a zatim postepeno opada do adolescencije. Na predškolskom uzrastu deca uče da kontrolišu upotrebu fizičke agresije, odnosno da koriste drugačije

načine da bi dobila ono što žele ili da bi rešila konfliktne situacije. Napredak u kontroli fizičke agresije povezuje se sa razvojem govora i razumevanjem kako se koriste određeni objekti. Kod dece gde je ovaj proces usporen ili nepotpun postoji veći rizik od pojave težih oblika nasilnog ponašanja (Tremblay, Nagin, Séguin, Zoccolillo, Zelazo, Boivin, Pérusse, Japel, 2004).

Razloge za nedovoljnu istraženost ove oblasti treba tražiti i u metodološkim ograničenjima, budući da se u najvećem broju slučajeva podaci o vršnjačkom nasilju dobijaju neposrednim intervjuisanjem ispitanika. S obzirom na to da su kognitivne i govorno-jezičke sposobnosti dece predškolskog uzrasta još uvek nedovoljno razvijene, informacije dobijene putem upitnika ne mogu se smatrati sasvim pouzdanim. Može se očekivati da će deca predškolskog uzrasta i njihovi vaspitači imati sasvim različite procene učestalosti i oblika ispoljavanja vršnjačkog nasilja. O tome nam svedoče i rezultati ispitivanja vršnjačkog nasilja, koje je sprovedeno na uzorku od 344-oro dece predškolskog uzrasta (Perren, Alsaker, 2006). Potencijalne uloge pojedine dece u aktima vršnjačkog nasilja određene su na osnovu upitnika koji su popunjavali vaspitači, ali i na osnovu vršnjačkih nominacija. Za razliku od vaspitača, koji su identifikovali 12 % dece kao nasilnike i 7 % ispitanika kao žrtve vršnjačkog nasilja, deca su, svojim odgovorima, ukazala na 8 % počinitelaca i 4 % žrtava vršnjačkog nasilja. Uvođenjem novih tehnika ispitivanja, zasnovanih na kombinaciji podataka dobijenih opservacijom i upitnicima, mogu se u značajnoj meri prevazići izvesna metodološka ograničenja.

Osim toga, u radovima pojedinih autora često se, iako sasvim implicitno, nagoveštava sumnja da različiti oblici agresivnog ponašanja kod dece predškolskog uzrasta imaju sve karakteristike vršnjačkog nasilja. Danas je, međutim, sasvim jasno da se već kod sasvim male dece neki oblici nesocijalizovanog ponašanja ispoljavaju u formi bulinga.

Osnovne karakteristike bulinga

U domaćoj naučnoj i stručnoj literaturi vršnjačko nasilje označava se anglosaksonskim terminom *buling*. Komparativnom analizom nekoliko etimoloških rečnika može se zaključiti da ovaj termin potiče od holandske reči *boel* sa značenjem *ljubavnik*. Otuda je u XVI veku termin *bully*, koji u savremenom engleskom jeziku ima značenje nasilnika, imao denotaciju imenice *sweetheart* u vokativu (dušo, srce). U XVII veku denotacija ovog termina se menja, a semantička veza između ljubavnika i nasilnika može se naslutiti u privremenom korišćenju ovog termina u značenju *zaštitnik prostitutki, makro*. Termin *buling*, kao poseban oblik agresivnog ponašanja dece i omladine, ušao je u domaći stručni žargon u proteklih desetak godina.

Vršnjačko nasilje najčešće se definiše kao perzistentno, ponavljano nepoželjno ponašanje koje podrazumeva upotrebu negativnih akcija (Olweus, 2003). Osnovne karakteristike vršnjačkog nasilja, osim već spomenutih negativnih akcija, jesu repetitivnost i disbalans moći među učesnicima. Prema tome, *buling* je potrebno razlikovati od instrumentalne agresije koja se sprovodi u kratkom vremenskom periodu (npr. u cilju zadobijanja željenog predmeta) ili reaktivne agresije, koja predstavlja direktan odgovor na negativnu akciju. Tek u situacijama kada reaktivna agresija poprimi oblik ponavljalog reagovanja na viktimizaciju, može se govoriti o reaktivnom tipu vršnjačkog nasilja.

Međutim, treba imati u vidu da su najčešći oblici ispoljavanja vršnjačkog nasilja verbalni, fizički i relacioni tip (Olweus, 1993; Kyriakide, Kaloyirou, Lindsay, 2006). Najčešći pojavni oblici verbalnog bulinga su: pretnje, nazivanje pogrđnim imenima, uvrede, podsmevanje, zadirkivanje, neprijatni komentari i drugo. Fizički buling podrazumeva: udaranje, šutiranje, čupanje za kosu, guranje, šamaranje, pljuvanje, ujedanje i drugo. Relacioni buling je usmeren na isključivanje određenog pojedinca iz vršnjačke grupe, obično korišćenjem pretnji ili širenjem glasina.

Istraživanja na deci školskog uzrasta pokazuju da su dečaci češće uključeni u vršnjačko nasilje, kako kao počinioci nasilja, tako i kao žrtve (Kyriakide, Kaloyirou, Lindsay, 2006). Ispitivanjem dece starosti između 2 i 4 godine, utvrđeno je da se dečaci i devojčice zapravo ne razlikuju po stepenu agresivnosti, već po sklonosti dečaka da svoju agresiju izraze u formi bulinga (Frey, Hoppe-Graff, 1994). Osim toga, dečaci su skloniji fizičkom, a devojčice relacionom bulingu. Navedene razlike vezane su i za uzrast ispitanika. Metaanalizom 35 studija koje se bave vršnjačkim nasiljem među decom i adolescentima utvrđeno je da su pre sedme godine života devojčice nešto sklonije relacionom nasilju od dečaka. Izgleda da dečaci u predškolskom periodu u razvojnom smislu još uvek nisu »zreli« za ovako sofisticirani oblik nasilnog ponašanja. Maturacioni procesi utiču na to da se pomenute razlike gube u periodu između 8. i 12. godine. Međutim, u periodu adolescencije, indirektno i relaciono nasilje opet će biti značajno češći kod devojčica, jer tada dolazi do specijalizovanja u onom obliku nasilja koji najviše odgovara postojećoj organizaciji vršnjačkih grupa (Scheitauer, 2002)

Druge dve značajne karakteristike vršnjačkog nasilja odnose se na repetitivnost negativnih akcija i disbalans moći između počinioca nasilja i njegove žrtve. Piter Smit (Smith, 2004) smatra da bi ova dva kriterijuma trebalo preciznije odrediti. Najpre, potrebno je utvrditi da li repetitivnost znači bilo koji oblik ponavljanja (više od jednom) ili samo ono ponavljanje negativnih akcija koje se vezuje za duži vremenski period. Ako se opredelimo za drugo rešenje, onda moramo sasvim precizno utvrditi o kom se vremenskom periodu radi. Isto tako, ostaje nejasno da li se disbalans u moći meri na osnovu objektivnih kriterijuma, kao što su broj nasilnika i njihova snaga ili pak na osnovu subjektivne procene žrtve da je izložena nasilnim akcijama moćnijih vršnjaka.

Van je svake sumnje da i sasvim mala deca ispoljavaju agresiju prema svojim vršnjacima. U skladu sa razvojnim sposobnostima dece predškolskog uzrasta, ta je agresija u početku gotovo isključivo fizička (udaranje, čupanje kose, ujedanje), da bi se, u starijim grupama javili i prvi oblici verbalne, pa čak i relacione agresije. Da li se ove negativne akcije već u predškolskim ustanovama mogu ispoljiti u formi bulinga? Ken Rigby (Rygby, 2002) daje potvrđan odgovor na ovo pitanje pozivajući se na rezultate pojedinih empirijskih istraživanja.

Tako je u Kanberi Mejn (Main, 1999) analizirao agresivno ponašanje dece predškolskog uzrasta koja su bila podeljena na tri uzrasne kategorije: bebe starosti od 6 do 18 meseci; deca od 18. meseca do treće godine, i deca uzrasta između 3 i 5 godina. Podaci su prikupljeni semistrukturisanom intervjuom sa vaspitačima i usmerenom opservacijom ponašanja u periodu od 98 časova. Iako je srazmerno mali broj ispitivane dece inicirao agresivne akcije, u navedenom periodu desio se 1441 nasilni incident. Neke od negativnih akcija uključivale su očiglednu nesrazmeru moći. Repetitivnost ovih akcija nije mogla biti utvrđena zbog same prirode istraživanja.

Istraživanja na nešto starijoj deci pokazuju da se i u predškolskom uzrastu mogu detektovati tipični oblici vršnjačkog nasilja. Tako je u jednom američkom istraživa-

nju sprovedenom na uzorku od 105 dečaka i 95 devojčica prosečne starosti 5,5 godina utvrđeno da je čak 20,5 % ispitanika ponavljano izloženo viktimizaciji od strane vršnjaka (Kochendefler, Ladd, 1996). Švajcerski autori na uzorku od 190 dečaka i 154 devojčice uzrasta između 5 i 8 godina, nalaze da je svako deseto dete (10,8 %) počinilac vršnjačkog nasilja. Ulogu žrtve u ovom istraživanju imalo je 6,1 % ispitanika, a dvostruku ulogu nasilnika i žrtve 10,2 % ispitivane dece.

Socijalne uloge u vršnjačkom nasilju

Vršnjačko nasilje ne predstavlja jednostavnu dijadnu interakciju između počinioaca nasilja i njegove žrtve. Ono se odigrava u složenom socijalnom kontekstu u kome, svesno ili nesvesno, izvesnu ulogu igraju svi članovi određene socijalne grupe.

Najupadljivije uloge u procesu vršnjačkog nasilja imaju počinilac nasilja, žrtva i tzv. provocirana, odnosno agresivna žrtva, tj. dete koje u određenim okolnostima ima ulogu žrtve, da bi u nekom drugom socijalnom kontekstu i samo postalo nasilnik. Neki autori smatraju da je dinamika vršnjačkih odnosa toliko složena da se i među nasilnicima mogu odrediti najmanje tri tipa počinilaca bulinga: vođe koje organizuju grupu i započinju nasilje; pratioci, koji se pridružuju nasilju tek kada ga neko započne, i »navijači«, koji nemaju aktivnu ulogu u nasilnim aktima, ali smejanjem i odobravanjem potkrepljuju nasilničko ponašanje druge dece (Salmivalli et al., 1996). Ovi autori smatraju da osim »navijača« postoje još dve grupe dece koja nemaju klasične uloge nasilnika i (ili) žrtve. Prvoj grupi pripadaju »autsajderi«, tj. deca koja ni na koji način nisu uključena u buling. Pitanje je da li uloga autsajdera predstavlja samo varijantu uloge »navijača«, s obzirom na to da nemo posmatranje socijalno nepoželjnog ponašanja predstavlja jedan od mogućih mehanizama za potkrepljivanje tog ponašanja. Značajnu ulogu u vršnjačkom nasilju imaju »branioci« – deca koja aktivno staju na stranu žrtve, brane je i traže pomoć za nju.

Neki autori smatraju da se kod četvorogodišnje i petogodišnje dece pouzdano mogu detektovati samo uloge nasilnika, žrtve i branioca (Monks, Smith, Swettenham, 2003). Analizom socijalnog ponašanja i vršnjačkih odnosa 344-oro dece starosti između 5 i 7 godina, jasno su razgraničene tradicionalne socijalne uloge: nasilnika, žrtve i agresivne žrtve (Perren, Alsaker, 2006). Posebnu grupu činila su deca koja nisu pokazala interes za učešćem u socijalnim interakcijama između nasilnika i žrtve. Pokazalo se da svaku od navedenih grupa čine deca sa nekim zajedničkim karakteristikama.

Postoje određene individualne karakteristike koje predisponiraju dete za ulogu žrtve. Reč je o submisivnoj deci koja su povučena, izolovana i nesaradljiva. Značajno je napomenuti da ova deca nisu submisivna samo u odnosu na potencijalne nasilnike, već i u odnosu na svu ostalu decu. Tipično dete sa ulogom žrtve obično je nedruštveno, bez bliskih drugova u igri; nema razvijenu asertivnost, povučeno je i druga ga deca ne biraju za vođu u igrovnim aktivnostima. Nije sasvim jasno da li se ova deca namerno osamljuju ili ih druga deca odbacuju, ali ih nedostatak bliskih prijatelja, bez obzira na moguće razloge, čini vulnerabilnom u psihološkom i socijalnom smislu. Poznato je da trijas karakteristika koje ukazuju na sklonost ka internalizaciji bihevioralnih problema (povučenost, anksioznost i neodlučnost u započinjanju i prihvatanju igre) visoko korelira sa sklonošću ka viktimizaciji (Hodges, Malone, Perry, 1997).

U interakcijama dece predškolskog uzrasta vlada reciprocitet. Na prosocijalne stimulse deca reaguju socijalno prihvatljivim oblicima ponašanja, dok na iskazano ne-

prijateljstvo, netrpeljivost i agresiju po pravilu deluju agonistički. To se može opaziti i kod sasvim male dece na uzrastu od 22. do 40. meseca života (Persson, 2004). Prosocijalno ponašanje dece u ovom periodu inicira isto takvo ponašanje njihovih vršnjaka. Ajzenberg i Fejbs (Eisenberg, Fabes, 1998) govore o cikličnom procesu u kome socijalno kompetentna deca (tj. deca koja su pozitivna, asertivna, socijabilna i prosocijalna) izazivaju pozitivne reakcije svojih vršnjaka koje potom dalje potkrepljuju njihovo prosocijalno ponašanje. U isto vreme, deca kojoj nedostaju ove kompetencije uskraćena su za takav oblik socijalnog potkrepljenja. Deca kojoj nedostaje sposobnost prosocijalnog ponašanja češće su mete agresivnih akcija svojih vršnjaka u odnosu na decu čije su sposobnosti prosocijalnog ponašanja skladno razvijene. Možemo reći da viktimizacija nastaje kao rezultanta delovanja individualnih činilaca koje dete čini vulnerabilnim i specifičnih činilaca socijalne sredine koji uklapaju svoje dejstvo sa individualnim faktorima. Istraživanja pokazuju da iskustvo vršnjačke agresije kod dece koja imaju zadovoljavajuće odnose sa svojim vršnjacima može čak da unapredi njihovu sposobnost empatije i prosocijalnog reagovanja (Zahn-Waxler et al., 1982).

Recipročnost socijalnih interakcija u predškolskim ustanovama nema obeležja apsolutne nužnosti. Po pravilu, deca isprovocirana agresivnim aktima svojih vršnjaka i sama reaguju agresivnim ponašanjem. Međutim, ako su u socijalnu igru upletena deca sklona viktimizaciji, može se očekivati asimetričan ishod socijalnih relacija. Ovakav ishod se opaža u situacijama kada žrtva ne odgovara agonističkim ponašanjem na agresivne akte prestupnika, već ih, naprotiv, pasivno prihvata. Nekada se obrazloženje za ovakve ishode socijalnih interakcija može naći u socijalnoj organizaciji dečjih vršnjačkih grupa. Prema mišljenju socijalnih etologa (Strayer i Strayer, 1976), agresija i dominacija se obično iskazuju prema deci koja su nisko pozicionirana u vršnjačkoj hijerarhiji gde agresivni akti visokopozicionirane dece nailaze na submisivne reakcije.

S obzirom na to da kontinuirana viktimizacija može da ima izuzetno negativne efekte na psiho-socijalni razvoj deteta, postavlja se pitanje stabilnosti uloge žrtve u dužem vremenskom periodu. U veoma oskudnoj literaturi koja se bavi viktimizacijom dece predškolskog uzrasta, stabilnost viktimizacije zabeležena je u jednomesečnom periodu (Crick, Casas & Ku, 1999), mada neki autori navode čak i osmomesecni period stabilnosti (prema Perry et al., 1988). Većina autora smatra da je viktimizacija u predškolskom uzrastu u najvećem broju slučajeva samo prolazno iskustvo. U studiji praćenja dece od predškolskog uzrasta do trećeg razred osnovne škole, zapaženo je da postojanu ulogu žrtve ima samo 4 % ispitanika (Kochenderfer-Ladd, Wardrop, 2001). Bez obzira na umirujući jezik statistike, jasno je da neka deca, bez adekvatne socijalne podrške, mogu da »upadnu« u beskrajn ciklus viktimizacije sa nesagledivim posledicama.

U širem kontekstu posmatrano, dugoročne žrtve bulinga jesu i sami nasilnici. Istraživanja na uzorku dece školskog uzrasta ukazuju na tendenciju počilaca bulinga da agresivno reaguju u različitim situacijama. Ova deca ispoljavaju slabu kontrolu ili inhibiciju agresivnih tendencija i pozitivne stavove prema nasilju (Olweus, 1980). Izgleda da se koreni ovakvog ponašanja, bar u nekim slučajevima, mogu uočiti još u najranijem periodu razvoja. Tako, na primer, specifična kombinacija obstetičkih komplikacija (preeklampsija, prolaps pupčane vrpce, indukovan porođaj) i loših porodičnih odnosa može da uslovi pojavu antisocijalnog ponašanja još kod dece predškolskog uzrasta. Lošija ishrana cerebralnih struktura ploda usled preeklampsije može da utiče na nedozrelost egzekutivnih funkcija i lošu inhibitornu kontrolu (Arseneault et al., 2002).

Postoje jaki empirijski dokazi da osnovu za rano agresivno ponašanje čine poteškoće u procesiranju socijalnih informacija. Preeklampsija je samo jedan od velikog broja mogućih činilaca koji mogu da uslove poremećaj funkcija frontalnog režnja i time povećavaju verovatnoću ispoljavanja agresivnog ponašanja.

Za razliku od počinilaca nasilja, čija je agresija instrumentalna i usmerena ka slabijem protivniku, deca sa dvostrukim ulogama su reaktivno agresivna. Iako se agresija javlja u obe grupe ispitanika, ona ima različit uticaj na njihov socijalni razvoj i socijalno prilagođavanje. Za razliku od dece s dvostrukim ulogama, koja su u principu odbačena, bar neki od počinilaca nasilja pripadaju grupi popularne dece (Whitney, Smith, 1993). Nasilna deca mogu da budu zanimljiva drugoj deci, a posebno agresivnijim dečacima. Ovo povezivanje agresivne dece u grupe može da doprinese intenziviranju bulinga u predškolskoj grupi (Perren, Alsaker, 2006).

Agresivne žrtve sa dvostrukim socijalnim ulogama imaju neke osobine koje ih čine sličnima grupi nasilnika (sklonost agresivnom ponašanju), ali i neke osobine karakteristične za tipične žrtve (manjak kooperativnosti, nedostatak bliskog prijatelja za igru i sl.). Socijalno odbacivanje deluje kao stresor koji tokom dužeg vremenskog perioda povećava verovatnoću pojave agresivnog ponašanja u mlađem školskom uzrastu. Izgleda da odbačena deca imaju manje prilike da budu izložena pozitivnim socijalnim uticajima i da tako razvijaju agresivne crte u ponašanju (Dodge, 2003). Otuda neki autori smatraju da su ova deca izložena većem riziku od budućeg antisocijalnog ponašanja u odnosu na tipične počiniocce vršnjačkog nasilja (Wolke et al., 2000).

Već smo istakli da buling može da ima višestruko negativne posledice, ne samo za žrtvu, već i za samog počinioca vršnjačkog nasilja. Studije praćenja pokazuju da su preterano aktivna i agresivna deca u drugoj i trećoj godini života sklonija eksternalizaciji bihejvioralnih problema u periodu adolescencije (Persson, 2005). Fizička agresija na uzrastu od 6 godina u značajnoj je vezi sa delinkventnim ponašanjem u 17. godini (Arseneault et al., 2002). Nasilno ponašanje u detinjstvu i adolescenciji smatra se snažnim prediktorom kasnije pojave napuštanja škole, delinkvencije i zloupotrebe psihoaktivnih supstancija (Kaiser, Rasminsky, 2003). Rezultati nedavno objavljenog longitudinalnog istraživanja pokazuju da rano ispoljena agresija predstavlja snažan prediktor budućeg porodičnog nasilja (Temcheff, 2008). Dobijeni podaci nesumnjivo ukazuju na neophodnost preveniranja vršnjačkog nasilja još pre nego što deca pođu u školu.

Umesto zaključka

Iako počinioci bulinga i njihove žrtve imaju neke individualne karakteristike koje ih predisponiraju za navedene socijalne uloge, ne smemo zaboraviti da vršnjačko nasilje u predškolskim ustanovama zavisi od grupne dinamike, tj. od druge dece koja mogu zaštititi potencijalne žrtve ili pak stati na stranu počinioca nasilja. Otuda se prevencija bulinga ne može zasnivati samo na uvežbavanju socijalnih veština počinilaca nasilja i podsticanju asertivnosti žrtava vršnjačkog nasilja. Osim individualnog rada sa vulnerabilnim grupama dece, potrebno je sprovesti i odgovarajuće programe koji bi bili usmereni na čitave vaspitne grupe. U ovom trenutku, gotovo sva energija usmerena je na prevenciju vršnjačkog nasilja kod dece školskog uzrasta. Moguće je da bi se bar neki od uočenih problema jednostavnije rešili kada bi se sa realizacijom preventivnih programa počelo još ranije.

Literatura:

1. Alsaker, F. D. and Valkanover, S. (2001): Early diagnosis and prevention of victimization in kindergarten. In J. Juvonen and S. Graham (eds) *Peer Harassment in School*. New York: Guilford;
2. Arseneault, L., Tremblay, L. E., Boulerice, B., Saucier, J. (2002): Obstetrical complications and Violent Delinquency: Testing two developmental pathways, *Child Development*, 73, 2, 496–508;
3. Crick, N. R., Casas, J. F. & Ku, H-C. (1999): Relational and physical forms of peer victimization in preschool. *Developmental Psychology*, 35, 376–385;
4. Dodge, K. A., Lansford, J. E., Salzer Burks, V., Bates, J. E., Pettit, G. S., Fontaine, R., Price, J. M. et al. (2003): Peer rejection and social-information processing factors in the development of aggressive behavior problems in children, *Child Development*, 74, 2, 374–393;
5. Eisenberg, N. & Fabes, R. A. (1998): Prosocial development. In W. Damon (Series Ed.) & N. Eisenberg (Edn), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (5th edn, pp. 701–778). New York: John Wiley & Sons, Inc;
6. Frey, C., Hoppe-Graff, S. (1994): Serious and playful aggression in Brazilian boys and girls, *Sex Roles*, 30, 249–269;
7. Hodges, E. V. E., Malone, M. J., Perry, D. G. (1997): Individual risk and social risk as interacting determinants of victimization in the peer group. *Developmental Psychology*, 33, 1032–1039;
8. Kaiser B., Rasminsky J. S. (2003): *Challenging behavior in young children: Understanding, preventing, and responding effectively*. Boston: Pearson;
9. Kochenderfer, B. J., Ladd, G. W. (1996): Peer victimisation: cause or consequence of school maladjustment, *Child Development* 67, 1305–1317;
10. Kochenderfer-Ladd, B., Wardrop, J. L. (2001): Chronicity and instability of children's peer victimization experiences as predictors of loneliness and social satisfaction trajectories. *Child Development*, 72, 134–151;
11. Kyriakide, L., Kaloyrou, C., Lindsay, G. (2006): An analysis of the Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire using the Rasch measurement model. *British Journal of Educational Psychology*, 76, 781–801;
12. Main, N. (1999): Children's Perception of violence in early childhood.? Paper presented at the Children and Crime: Victims and Offenders Conference. Australian Institute of Criminology, Brisbane, 17–18 June;
13. Monks, C., Smith, P. K., & Swettenham, J. (2003): Aggressors, victims and defenders in preschool: Peer, self and teacher reports. *Merrill-Palmer Quarterly*, 49, 453–469;
14. Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: a causal analysis. *Developmental Psychology*, 16: 644–660;
15. Olweus, D. (1993): *Bullying at school: what we know and what we can do*, Blackwell: Oxford.
16. Olweus, D. (2003): A profile of bullying at school. *Educational Leadership*, 60(6), 22–25;
17. Perren S., Alsaker F. D. (2006): Social behavior and peer relationships of victims, bully-victims, and bullies in kindergarten, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47:1, 45–57;
18. Persson, G. E. B. (2005): Young Children's Prosocial and Aggressive Behaviors and Their Experiences of Being Targeted for Similar Behaviors by Peers, *Social Development*, 14, 2, 206–228;
19. Perry, D. G., Kusel, S. J. & Perry, L. C. (1988): Victims of peer aggression, *Developmental Psychology*, 24, 807–814;
20. Rigby, K. (2002): *New Perspectives on Bullying*. Philadelphia, PA, USA: Jessica Kingsley Publishers, 2002;
21. Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A. (1996): Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1–15;
22. Scheithauer, H. (2002): Unprototypical forms of aggression among children: A meta-analysis. Presented at 7th Workshop on Aggression, Vienna, Austria, November;
23. Smith, P. K. (2004): *Bullying: Recent Developments*, *Child and Adolescents Mental Health*, Vol. 9, No. 3, 98–103;
24. Strayer, F. F. & Strayer, J. (1976): An ethological analysis of social agonism and dominance relations among preschool children, *Child Development*, 47, 980–989;
25. Temcheff, C., Serbin, L., Martin-Storey, A., Stack, D., Hodgins, S., Ledingham, J., Shwartzman, A. (2008): Continuity and Pathways from Aggression in Childhood to Family Violence in Adulthood: A 30-year Longitudinal Study, *Journal of Family Violence*, 23, 4, 231–242;

-
26. Tremblay, R. E., Nagin, D. S., Séguin, J. R., Zoccolillo, M., Zelazo, P. D., Boivin, M., Pérusse, D., Japel, C. (2004): Physical aggression during early childhood: trajectories and predictors, *Pediatrics*, 114, 1, 43–50;
 27. Whitney, I., Smith, P. K. (1993): A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools, *Educational Research*, 35, 3–25;
 28. Wolke, D., Woods, S., Bloomfield, L., Karstadt, L. (2000): The association between direct and relational bullying and behaviour problems among primary school children, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 8, 989–1002;
 29. Zahn-Waxler, C., Iannotti, R. & Chapman, M. (1982): Peers and prosocial development. In K. H. Rubin & H. S. Ross (Eds.), *Peer relationships and social skills in childhood* (pp. 133–162). New York: Springer-Verlag.

* * *

PEER VIOLENCE IN PRE-SCHOOL INSTITUTIONS

Summary: *Peer violence is characterized by repeated expression of negative actions towards peers with apparent appearance of misbalance of power between its participants. Pre school children show traditional social roles such as: violator, victim, aggressive victim and observer. There are certain individual characteristics which predispose a child for the role of a victim or a violator. But, an important role for peer violence has the whole group, because reactions of children not directly involved in violence, significantly influence the dynamics of social interactions. Considering the fact that peer violence can have long-lasting negative effects for psycho-social development, both for victims and violators of bullying, it is necessary to organize programmes for prevention of peer violence by children of pre-school age.*

Key words: *peer violence, pre school institutions, bullying .*

* * *

НАСИЛЬНИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ РОВЕСНИКОВ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме: *Насильственное поведение между ровесниками характеризуется повторяющимся проявлением негативных действий по отношению к другому и нарушением равновесия мощи между участниками насилия. Уже традиционные социальные роли а именно: исполнитель насилия, жертва, агрессивная жертва и наблюдатель, встречаются уже среди детей дошкольного возраста. Есть определенные индивидуальные характеристики предрасполагающие ребенка к роли жертвы или насильника. Однако, большую роль в насилии ровесников имеет группа в целом, ибо реакции детей, не участвующих в насилии, в значительной степени влияют на динамику социальных интеракций. Потому что насилие между ровесниками может иметь продолжительные негативные последствия на психофизическое развитие ребенка, либо жертвы, либо насильника, следует реализовать программы по превенции насилия уже между детьми дошкольного возраста.*

Ключевые слова: *насилие ровесников, дошкольные учреждения, булинг – запугивание.*